

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SO'Z URG'USIGA BERILGAN NAZARIY QARASHLAR

Xo'jamova Zarina G'ayratjon qizi

Norqulova Ra'no G'ulomjon qizi

Navoiy viloyati Zarafshon shahar kasb-hunar maktabi

Ingliz tili fani o'qituvchilari

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida so'z urg'usiga berilgan nazariy qarashlar, so'z urg'usi yoki aksentemaga olimlar tomonidan berilgan ta'riflar haqida mulohaza yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *ingliz tili, urg'u, nutq, segment, tovush, so'z, mano, unli tovush, undosh tovush, bo'g'in.*

Bo'g'in va urg'u birgalikda so'zlarni tashkil etuvchi struktural tizim hisoblanadi. Urg'u so'zning fonetik qobig'ini bir butun (kompleks holatda) ushlab turuvchi markaz, nutq oqimida esa so'zni boshqa so'zdan ajratib olishga yordam beruvchi vositadir. Yozma nutqdan farqli ravishda og'zaki nutq oqimi o'ziga xos bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar ketma-ketligidan iborat bo'lib, bunday bo'linish xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori segment birliklar qatori deyiladi. Lekin og'zaki nutqimiz faqatgina segment birliklardan tashkil topmaydi. Bulardan tashqari ketma-ket joylashgan va bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori ustiga qo'yilgan supersegment birliklarga ham ega bo'ladi va bu birliklar nutqimiz ta'sirchanligini ta'minlaydi. Supersegment birliklarga urg'u, to'xtam va boshqa nutqqa emotsional bo'yog'i (darak, so'roq, buyruq, his-hayajon va boshqalar) kiradi. Keltirilgan birliklarning barchasi birgalikda nutq ohangini tashkil etadi. Og'zaki nutq segment va supersegment birliklarning o'zaro munosabati orqali ifodalanadi. Ular orasida urg'u eng muhim ahamiyatga ega supersegment birlikdir. Nutq jarayonida urg'u olgan va olmagan bo'g'inlar almashinib nutq ritmini hosil qiladi.

Nutq jarayonida to'g'ri hosil qilingan gaplar odatda bir necha o'rinda supersegment birliklarni to'g'ri qo'llashni taqozo etadi. So'z urg'usini ko'p bo'g'inli so'zning mavjud normalarga mos bo'lgan bo'g'inida qo'llash va gap urg'usidan xatosiz foydalanish tildagi nutqiy ravonlikni belgilab beradi. So'zlarni urg'u va tovushning asosiy toni orqali ba'zi unli va undosh tovushlar nato'g'ri talaffuz qilinganda ham anglab olish mumkin. Ammo, aytilgan so'zda barcha unli va undosh tovushlar mos talaffuzga ega bo'lib, urg'uni qo'llashda xatoga yo'l qo'yilsa, nutqqa jiddiy putur yetadi.

Urg'uning o'ziga xos xususiyatlari va uni amaliy tasniflash yuzasidan ingliz, rus va o'zbek fonotilshunosligida olimlar tomonidan asosan o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab bir qator nazariy va emperik ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Ularda so'z urg'usi yoki aksentemaga olimlar tomonidan turli ta'riflar berildi:

B. A. Bogoroditskiyning ta'rif berishicha, urg'u artikulyatsion va nafas olish bilan bog'liq energiyaning ko'tarilish yoki pasayishi bilan harakterlanadi.

D. Jovns fikricha, urg'uni kuchli zarb yordamida nafas chiqarilganda hosil bo'ladigan tovush balandligi bilan bog'liq zarbning darajasi sifatida ta'rif beradi. H. Svit ham urg'u aynan chiqarilayotgan nafas kuchi bilan bog'liq degan qarashga qo'shiladi.

Ingliz tilshunoslaridan yana biri A.Gimsonning ta'kidlashicha, urg'u olgan bo'g'in aynan shu so'zdagi boshqa bir urg'u olmagan bo'g'inlardan yuqoriroq nafas kuchi va muskullarning energiya sarf etishi bilan izohlanadi.

D. Kristal urg'uga fonetik tavsif berishicha, urg'u bog'inni hosil qilishdagi zarbning darajasini ifodalaydi.

Pouldaufning fikricha, so'z urg'usi so'zdagi (leksik birlik, leksemadagi) zarb avji yoki avjlarining mavjud bo'g'inlarni inobatga olgan holda so'zdagi boshqa bir zarb avji yoki avjlariga qarama-qarshi qo'yishdir.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, urg'u bo'g'indagi unliga bog'liq hodisa bo'lib, leksik urg'u bo'g'indagi unliga tushadi. Urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarni ajratishda unli tovush dominant xarakterga egadir. Shunga qaramay, barcha olimlar ham bu fikrni to'liq ma'qullagan emas. Ba'zi adabiyotlarda ko'rsatilishicha, urg'u aynan bo'g'indagi unlini emas, balki butun bir bo'g'inni qolganlardan ajratib turishiga ko'maklashadi. Aynan shuning uchun ham urg'u segment birlik sifatida qabul qilingan fonemadan ajralib turadi.

K.Kreidlerning ta'kidlashicha, unlilar tilda o'z ahamiyatiga ega tovushlardir. Unlining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning urg'u va tovushning asosiy tonini o'zi bilan birga olib yurishidir, albatta, so'z tarkibida, bo'g'inda.

Yana bir ingliz tilshunosi Peter Rovch urg'uli bo'g'inni to'g'ridan-to'g'ri ta'riflash emas balki urg'uli bo'g'in xususiyatlarini aniqlashga ikki yoqlama yondashish prinsipini taklif qildi:

1) so'zlovchining urg'uli bo'g'inni hosil qilishda nima qilganini e'tiborga olish;

2) tovushning qanday xususiyatlari sababli bo'g'in tinglovchiga urg'uli bo'lib tuyulishini inobatga olish. Boshqacha qilib aytganda, urg'uni hosil qilish va qabul qilish nuqtai nazaridan o'rganishimiz mumkin; garchi har ikkala

holat ham bir-biri bilan o'zaro bo'g'liq bo'lsa-da ularni aynan bitta narsa deb bo'lmaydi. Urg'uning hosil bo'lishi asosan so'zlovchining urg'u olgan bo'g'inni urg'usiz bo'g'inga nisbatan ko'proq mushaklar kuchi bilan aytilishiga bog'liqdir. Odatda biz urg'uli bo'g'inni hosil qilganimizda biz o'pkadan chiqayotgan havoni yuqori bosim bilan chiqaramiz. Bunday faollik deyarli barcha nutq a'zolarida kuzatiladi.

Leksik urg'uni qanday hosil bo'lishini aniqlash maqsadida o'tkazilgan qator tajribalar shuni ko'rsatdiki, urg'uli bo'g'inni anglash uchun tovushning asosan unli tovushning turli xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Sababi bo'g'inlarning xosil bo'lishi unli tovushlar bilan chambarchas bog'liqdir. So'z urg'usi bu so'zdagi ma'lum bir unlining (yoki bo'g'inning) cho'ziqroq, ajratib ta'kidlab aytilishidir. Payqab olish nuqtai nazaridan barcha urg'uli bo'g'inlarning umumiy belgisi bu qolgan urg'usiz bo'g'inlardan yaqqol ajralib turishidir. Mana shu yaqqollik uchun esa kamida to'rtta omil muhimdir.

1) Ko'pgina odamlar urg'uni qolgan bo'g'inlarga nisbatan balandroq aytilgan bo'g'inda his etadilar. Lekin faqatgina bo'g'inni balandroq aytish bilan uning yaqqolligini muayyan belgilab bo'lmaydi.

2) Bo'g'inlar uzunligi ham ajralib turish uchun ahamiyatlidir. Masalan, ma'nosiz so'zning tarkibidagi 1 bo'g'in urg'uli bo'lsa, u qolganlariga qaraganda uzunroq, / ta:ta:ta:ta:/ talaffuz qilinadi.

3) Har bir bo'g'in past yoki yuqori ohang darajasiga egadir; nutqda tovushning toni un paychalarining titrashi bilan bog'liq bo'lib, musiqa tili bilan aytganda yuqori va quyi notalar demakdir. Demak yuqori tonga ega bo'lgan bo'g'inlar urg'uli, qolgan quyi tondagi bo'g'inlar esa urg'usiz sifatida qabul qilinadi.

4) Bo'g'inning urg'u olishiga ta'sir ko'rsatuvchi keyingi omil bu uning tarkibidagi qo'shni bo'g'inlardagi unilardan farqliroq unliga bog'liqdir. Agar biz o'sha ma'nosiz so'zdagi 1 ta unlini o'zgartirsak /ta:ti:ta:ta:/ aynan o'sha bo'g'in urg'u olgandek eshutiladi. Bunday ta'sir yuqoridagilarga nisbatan kuchli yoki muhim bo'lmasada unilarning kuchli yoki kuchsiz ekaniga aniqlik kiritishda foydalidir.

Yaqqollik, demak, to'rt muhim omil tovushning balandligi, uzunligi, tovushning yuqori toni va xususiyatlari (tipik ottenkasi) doirasida vujudga keladi.

Umuman olganda har to'rttala omil ham bir paytda amalga oshsada ba'zan ulardan faqat bir yoki ikkitasi faol bo'lishi ham mumkin.

Ta'kidlab o'tilganidek, urg'u so'zning hosil qiluvchi xususiyatlaridan biridir. Har qanday so'z bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli yoki ko'p bo'g'inli bo'lishidan qat'iy nazar u albatta o'zining urg'usiga ega bo'ladi. Urg'uning

hosil qilish funksiyasi so'zlarni fonetik jihatdan shakllantiradi, ya'ni hajm, zarb va tovushning asosiy toni yordamida urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarni artikulyatsion vositalar yordamida tovush ketma ketligida birlashtiradi.

So'zning aksentual-ritmik strukturasi bo'g'in strukturasi, fonemelarning bog'lanishi asosida hosil bo'ladigan so'zning fonemik strukturasi va fonetik strukturasi tarkibiy elementi hisoblanadi. So'z fonetik strukturasi bu uch komponenti aksentual ritmik struktura doirasida birlashadi, natijada semantik va lingvistik birlik sifatida qo'llash mumkin bo'lgan so'z hosil bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. —Ташкент. 1960.
2. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. —Ташкент. "Ўқитувчи", 1990.
3. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. —Т.: "Ўқитувчи", 1981.
4. Торсуев Г. Вопросы акцентологии современного английского языка. —Москва.: 1960
5. Abulazova M, Yo'ldosheva D. Tilshunoslikka kirish. —Toshkent.: Universitet, 2005.
6. Ходжаев М, Қаҳхорова М. Чет тилини ўқитиш методикаси. —Т.: Fanvatexnologiya, 2013.
7. Ғозиева М. Ўзбек тилида урғу.// Когнитив тилшunoslik va filologiyaning dolzarb masalalari. Farg'ona. 2017.
8. www.professorjackrichards.com
9. <https://www.teachingenglish.org.uk>